

Finn Hansson

Marx og det moderne arbejdsliv

– en diskussion af arbejdsværditeoriens betydning for kritikken af arbejdslivet i den globale kapitalisme

Den globale kapitalisme er eksplosiv i sin udvikling, og det har resulteret i, at den ofte beskrives ud fra en række nye synonyme, såsom vidensøkonomi, oplevelsesøkonomi eller kreativ økonomi. Denne artikel vil undersøge om de modsætninger og problemer, som denne nye kapitalisme skaber for lønarbejderne, kan analyseres fra en kritisk position med udgangspunkt i Marx' økonomikritik. Begrundelsen for at vælge dette kritikperspektiv er, at den meget levedygtige globale kapitalisme viser sin dynamik gennem en eksplosiv udbredelse af vareliggørelsen af alle former for aktiviteter til alle dele af samfundet og hele kloden. Vareformens dominans gør det afgørende at fastholde, at kritiske nøgleindsigter i denne samfundsstruktur skal udvikles gennem en fornyet kritisk refleksion af den mest omfattende analyse af vareformen i et kapitalistisk samfund, og den finder vi hos Marx i *Kapitalen*. Marx' analyse af kapitalismen er ikke først og fremmest en teori om økonomiens strukturering og udvikling, men en teori om magt og sociale relationer i arbejdslivet i det kapitalistiske samfund. Teorien er en formanalyse, forstået som en analyse af de former, vare- og værdiformen, som med Marx' ord gennemtrænger og strukturerer de samfund, der er bygget op på en kapitalistisk vareøkonomi – hvorfor en kritik må sættes ind netop der.

Søgeord: Kapitalisme, arbejdsliv, kritisk sociologi, marxisme.

Marx:

Den ene arbejder mere med hånden, den anden med hovedet, den ene som manager, ingeniør, teknolog osv., den anden som opsynsmand, den tredje som manuel arbejder, eller endda blot som håndlanger, så bliver flere og flere af arbejdslevnets funktioner indrangeret under det produktive arbejdes begreb... (1974:112(66)).

En skolelærer, der underviser andre er ikke nogen produktiv arbejder. Men en skolelærer, der er engageret i et institut som lønarbejder sammen med andre for at værdiløse de penge, der tilhører entreprenøren, der ejer den vidensproducerende institution (knowledge mongering institution), er en produktiv arbejder. Dog er de fleste af disse arbejder – betragtet fra deres forside – næppe subsumeret formelt under kapitalen, men tilhører overgangsformerne (1974:117/70).

Marx om arbejdskraft, arbejdsliv og den moderne kapitalisme

”Den uhyre vareophobning” kalder Marx i *Kapitalens* første kapitel¹ den form, som den samfundsmæssige rigdom viser sig i i et kapitalistisk samfund. Vi må i dag erkende, at Marx var ret beskeden i sin forudsigelse af den eksplosive udvikling, som vi nu ser fuldt udfoldet godt 150 år senere, hvor kapitalforholdets eksplosive dynamik har vist sig i sin fulde udfoldelse som opsving og kriser. Dagens kapitalisme har bredt sig til alle områder i samfundet og alle dele af kloden og dermed også inddraget alle i sin krisefyldte historie. Samtidig har vi i en række lande kunnet iagttage velstandsstigninger, som er kommet til at omfatte store dele af samfundet og har resulteret i omfattende ændringer og forbedringer i levevilkår og arbejdsliv, som har fået mange til at mene, at vi har at gøre med en kapitalisme med et menneskeligt ansigt, en kapitalisme uden kriser eller et skandinavisk velfærdssamfund. Kan man i den situation overhovedet stille kritiske spørgsmål til grundlaget for alt dette, dvs. til hvordan arbejdslivet er konstitueret i forhold til samfundets økonomiske struktur, til dets kapitalistiske organisering?

I denne artikel vil jeg undersøge, om de modsætninger og problemer, som den gamle såvel som den nye kapitalisme skaber for de moderne lønarbejdere, kan analyseres ud fra en kritisk position, der tager udgangspunkt i Marx’ kapitalismekritik. Artiklens udgangspunkt er, at man stadig kan fastholde dette udgangspunkt for en systematisk samfundskritik ud fra de nøglebegreber, vareform og værdi, som Marx udvikler i sin kapitalismekritik, også selv om mange nye fænomener og nye organiseringer af økonomien har set dagens lys siden. Det være sig den globale finanssektors selvstændighed eller nye tendenser i økonomien, som ofte beskrives som fremkomsten af en oplevelses-økonomi eller vidensøkonomi. Artiklen tager udgangspunkt hos

Finn Hansson
Lektor, studieleder
ved Institut for
ledelse, politik
og filosofi, CBS
E-mail: fh.lpf@cbs.dk

Marx for at undersøge begrebernes analytiske styrke i forhold til dagens kapitalisme, ikke for på en dogmatisk måde at indlæse alt nyt i dem. Med dette udgangspunkt placerer artiklen sig i opposition til analyser der hævder, at vi i den moderne globale kapitalisme kan iagttage en helt ny og grundlæggende forandring af samfundets økonomiske struktur, der ikke længere på nogen rimelig måde kan tolkes på baggrund af begreber og perspektiver fra Marx' økonomikritik.

Vi er i dag omgivet af en meget levedygtig global kapitalisme, der er karakteriseret ved en eksplosiv udbredelse af vareliggørelsen af alle former for aktiviteter og frembringelser, til alle dele af de forskellige samfund og til hele kloden. Vareliggørelsen, eller med Marx' ord, vareformens dominans, gør det relevant at fastholde, at centrale indsigter i den kapitalistiske samfundsstruktur skal fastholdes og udvikles gennem fornyet kritisk refleksion af den stadig mest omfattende analyse af vareformen. Analysen af vare- og værdiformen som de sociale former, der under kapitalismen regulerer både produktion og reproduktion, var udgangspunktet for Marx' analyse af kapitalismen, som han selv forstod som en teori om magt og sociale relationer i arbejdslivet i et samfund, hvor produktionen er kapitalistisk og ikke som en økonomisk teori. Hans teori er en formanalyse, dvs. en analyse, der tager udgangspunkt i vare- og værdiformen, som med Marx' ord er de former, der på afgørende vis gennemtrænger og strukturerer de samfund, der er bygget op på en kapitalistisk vareøkonomi. Gennem også at gøre arbejdskraften til en vare bliver både arbejdslivet og det private liv reguleret af vareformen.

De indsigter i kapitalismens indre væsen, som vi finder i vare- og værdiformsanalysen som det organisatoriske princip for de moderne globale kapitalistiske samfund, skal nu undersøges i et forsøg på at fastholde mulighederne for at udvikle en systematisk kritik af arbejdslivets vilkår. En første forudsætning for dette er, at vi med god mening kan betegne den nuværende globale økonomi som kapitalistisk. Trods en række synlige forandringer i dagens kapitalisme i forhold til den beskrivelse af den industrielle kapitalisme, vi kender så godt fra Marx, har de grundlæggende strukturer i kapitalismen ikke radikalt ændret sig nu 150 år efter. Allerede Marx gjorde opmærksom på, at kapitalismen kan fungere i mange forskellige samtidige former uden,

at dette ændrer ved produktionens vareform eller ved udbyttningsforholdene. Det afgørende er, om arbejdskraften i den moderne kapitalisme stadig fungerer som en vare, sælges som sådan og reproduceres som sådan, eller om nye forandringer og modsigelser i samfundet har undergravet vareformen, systemets traditionelle reproduktionslogik.

Den dobbelthed, som Marx introducerede i analysen af det kapitalistiske økonomis værdiproduktion, nemlig det forhold at værdien forudsætter brugsværdien og vareformen formidler denne sammenhæng, havde udgangspunkt i Marx' grundlæggende antagelse om mennesket som et arbejdende og producerende individ, der udfolder sig ved at anvende alle sine evner til at skabe noget, der kan anvendes samt at gøre dette bedst muligt. Vareformen og de historiske processer, der tvang arbejderen til at sælge sin arbejdskraft, gjorde det samtidig muligt at indordne denne brugsværdi i den kapitalistisk organiserede produktionsproces, hvor resultatet af det levende arbejdes anstrengelser var, at tilføje ny værdi til produktet gennem anvendelse af evner og viden. Værdiens afhængighed af arbejdskraftens særlige brugsværdi, dennes evner, var imidlertid en dialektisk problematik, som forsvandt hurtigt efter Marx' død. Det gjaldt den borgerlige økonomi, men også de marxistiske traditioner, som fulgte efter Marx' død. I mange år var dette aktive element i samfundsproduktionen, brug af evner eller viden, helt nedtonet i den samfundsøkonomiske teori. Først Frederick von Hayek (1945) bragte igen viden eller evner på banen som en afgørende produktionsfaktor – dog uden på nogen måde at genoptage tråden fra Marx. I de seneste godt 20 år har de vestlige økonomier gennemgået strukturelle forandringer, som i endnu højere grad har bragt viden, formel såvel som uformel, eksplicit såvel som tavs², i fokus som en afgørende faktor i økonomien. Dette ser vi tydeligt i den efterhånden meget omfattende litteratur om videnledelse og om viden i organisationer. Her er der igen sat et centralt fokus på de processer i samfundet og i virksomheder, hvorigennem arbejderne selvstændige brug af evner og viden til at udvikle og bearbejde produkter er afgørende³. I disse analyser er perspektivet imidlertid entydigt fastholdt på organisationen og de organisatoriske processer og ikke på, hvorledes disse indgår i og er udtryk for strukturelle forandringer i samfundets produktion. De samfundsmæssige vilkår og disses forandringer er derimod klart til stede i et par meget omtalte sociologiske bidrag fra de seneste år, der analyserer forandringerne i det moderne arbejdsliv som udtryk for mere omfattende samfundsændringer, af henholdsvis Richard Sennett og Ulrich Beck. Ved at præsentere nogle hovedresultater fra disse bidrag, vil jeg i det efterfølgende undersøge, om de noget dystre perspektiver, som disse analyser fremviser for lønarbejdets fremtid, kan indarbejdes i en mere systematisk kritik af det moderne arbejdsliv ved at brug af Marx' vare- og værdiformsanalyse.

En central del af denne problemstilling er spørgsmålet, om arbejdskraften stadig kan eller skal analyseres som en vare. Det fremhæves ofte i dagens dis-

kussioner af arbejdslivet, at viden og vidensarbejde har fået en fundamentalt anden rolle og funktion i samfundets sociale og økonomiske processer end på Marx' tid, og at det gør det nødvendigt at gentænke, hvorledes et moderne begreb om lønarbejderen skal konstrueres. Det er ubestrideligt, at dagens samfund er præget af, at viden og at immaterielle produkter har fået nye og centrale roller i den økonomiske vækst. Men i et større historisk perspektiv er det nødvendigt at være opmærksom på, at viden er og har altid været en forudsætning for den kapitalistiske værdiproduktion. Hos Marx er både arbejdskraftens konkrete funktion i produktionsprocessen og kapitalens konstante jagt på innovationer til forbedring af produktionsprocessen baseret på anvendelse af viden. Det nye i dag er, at presset på konstant fornyelse af produktionen nu i høj grad formidles og forstærkes via den finansielle kapitalens ubegrænsede bevægelighed på et mere og mere globalt marked. Fra dette marked udøves der et ubønhørligt pres på at forny og frembringe ny viden som aldrig før (Altvater og Mahnkopf 1996, Altvater 2005). Et andet nyt forhold er, at viden ikke længere er noget, som først og fremmest frembringes uden for selve produktionsprocessen og dernæst anvendes i selve den materielle produktion, men nu mere og mere er integreret i produktionen. Det er dog relevant at stille spørgsmålet, om den meget udbredte diskurs om viden ikke har gjort sig blind for, at denne proces har rødder tilbage i historien om arbejdskraft og kvalifikationer under kapitalismen. Den konstante fornyelse af den kapitalistiske produktionsproces, som Marx begrebsliggjorde som den relative merværdiproduktion, var dengang, men er også i dag, baseret på en konstant ændring af arbejdernes kvalifikationer gennem en samtidig udvikling af nye produktionsmetoder, ny viden og ny anvendelse af maskiner, der erstatter det levende arbejde.

Både Sennett (1999, 2004) og Beck (1986, 2002) gør opmærksom på, at begejstringen for de nye revolutionerende udviklingstræk i den moderne kapitalisme ikke bør få os til at lukke øjnene for, at nok har globaliseringsprocesserne har frembragt en situation, hvor viden og immaterielt arbejde får større og større betydning, men samtidig er markedsøkonomien i sin helt klassiske og upolerede form nået ud til den yderste krog i de fjerneste og mest utilgængelige områder på kloden. Denne side af globaliseringsprocesserne rummer en usamtidig udvikling, som overstiger de forskelle på kapitalismens teknisk-organisatoriske niveau, vi tidligere kunne finde i det enkelte land mellem de teknisk højtudviklede og de mere tilbagestående produktionsgrene. Formidlet af globaliseringen finder vi produktionsprocesser i de nye økonomiske zoner i udviklingslande i både Mellem- og Sydamerika og i Østasien, hvor der anvendes en skønsom blanding af både helt moderne teknologi og mere primitive metoder til udnyttelse af arbejdskraft. Disse har det ene fællestræk, at der ingen steder tages hensyn til hverken løn eller arbejdsvilkår. Marx' klassiske fremstillinger af arbejdsdeling og arbejdsbetingelser under manufaktur og overgang til storindustri kan læses som en ganske aktuel kommentar til

arbejdsforhold og vilkår i mellemamerikanske eller østasiatiske tekstilfabrikker (Marx 1970 1.3:545-720/391-530).

De mange nye tendenser i det moderne kapitalistiske samfund, som ofte karakteriseres med begreber som immateriel økonomi, vidensøkonomi eller oplevelsesøkonomi, kan lede frem til et spørgsmål, om produktion af viden og immaterielt arbejde overhovedet er noget, der kan forstås som arbejde i Marx' forstand? Er det arbejde i sædvanlig kapitalistisk lønarbejderforstand, eller rummer det særlige betingelser og vilkår, og er disse i givet fald evige eller blot forbigående? Har disse forskellige former for arbejde overhovedet fællestræk med traditionelt lønarbejde? Kan immaterielle produkter have vareform og rumme værdi? Dette er helt afgørende spørgsmål for den vareudveksling, som den kapitalistiske økonomi er funderet på ifølge Marx (1970 1.1:128/49).

Disse spørgsmål vil jeg forsøge at besvare gennem en kritisk diskussion af Becks og Sennetts analyser af det moderne arbejdsliv.

Det moderne arbejdsliv – to kritiske perspektiver

I dette afsnit vil jeg fremlægge resultaterne af Ulrich Beck og Richard Sennett's⁴ analyser af det moderne arbejdsliv og af de ændringer og nye modsætninger og dilemmaer, som den moderne globale kapitalisme frembringer i arbejdslivet og for personerne. På baggrund af sammenfatningen af deres resultater vil jeg dernæst undersøge, om disse forandringer meningsfuldt kan tolkes ud fra det Marx'ske begreb om arbejdskraft, dvs. om dette begreb på relevant vis kan omfatte de mange forskelligheder, vi kan observere i dagens arbejdsliv?

Trods visse ligheder mellem Beck og Sennett er det vigtigt at fremhæve, at der er væsentlige forskelle mellem dem, og de to forfattere repræsenterer meget forskellige tilgange til en kritisk sociologisk analyse af det moderne arbejdsliv.

Med baggrund i henholdsvis europæiske og amerikanske erfaringer har begge bidraget til at udvikle en ny form for kritik af den moderne kapitalisme, der søger at fastholde fokus på centrale forandringsprocesser i den moderne kapitalisme og disses konsekvenser for de individuelle arbejdere.

Beck stiller sig kritisk over for sociologiens hovedretninger og kobler sin analyse af risikosamfundet sammen med analysen af globaliseringen og ser begge som udtryk for afgørende forandringer i den moderne kapitalisme, der opbryder og restrukturerer selvsamme samfunds nationale strukturer og organiseringer. Sennett er på en måde mere konkret i sin kritik af både kapitalismen og sociologien, som han udvikler ved hjælp af en nærmest case-baseret analyse af centrale modsætninger og uløselige konflikter i det moderne arbejdsliv. Begge placerer sig i forlængelse af traditioner for kritiske studier af arbejdslivet, som går tilbage til 1970'erne. Disse har som fælles grundlag en antagelse om, at vilkårene for arbejdslivet og for forbrug og salg af arbejds-

kraft først og fremmest er strukturelle vilkår, som den moderne kapitalisme etablerer, reproducerer og konstant revolutionerer over for den enkelte person, som lever af at sælge sin arbejdskraft som vare. På ret forskellig vis fastholder de to kritiske studier af arbejdslivet, at dets grundlæggende strukturering og formning foregår på grundlag af et løbende salg af arbejdskraft som udgør eksistensformen for lønarbejderen.

Den efterfølgende præsentation af de to sociologers teser om det moderne arbejdsliv skal tjene til at give et udførligt billede af modsætninger og konflikter i det moderne arbejdsliv, som så skal bruges til konfrontere de begreber og kategorier, som Marx udviklede gennem analyser af vilkårene på det fremvoksende kapitalistiske arbejdsmarked. Det er min antagelse, at disse analyser kan stille nye, relevante og åbne spørgsmål til den Marxske teori og derved kvalificere diskussionen om den kapitalismekritiske aktualitet i den over 150 år gamle teori.

Ved at se nærmere på de to analyser af modsætninger i det moderne arbejdsliv, er det endvidere hensigten at vise, at teser om overgang til en ny økonomi, en vidensøkonomi og et videnssamfund ikke, som det ofte hævdes, er bevis på, at kapitalismens dage er talte. Tværtimod er det udtryk for, at flere og flere dele af den samfundsmæssige produktion inkorporeres under kapitalforholdet og organiseres af vareformen, som i dagens samfund møder mindre og mindre social og politisk modstand. Vi er stadig meget langt fra "at yde efter evne og nyde efter behov" og at "sikre mest mulig fritid på bekostning af den nødvendige tid", som Marx formulerer sig sidst i *Kapitalen* (1970 3.4:1055/828).

Beck: Risikosamfundet, velfærden og individualiseringen

De langsigtede forandringer i de moderne kapitalistiske samfund, som griber afgørende ind i arbejdsforhold og levevilkår, karakteriserede Beck⁵ i sine tidlige arbejder som risikosamfundet, men han har efterfølgende udvidet perspektivet ved at fremhæve den rolle, det globale risikosamfund spiller. Risikoaspektet eller antagelsen om, at den moderne kapitalisme er kendetegnet ved en tiltagende mangel på sammenhængende regulering og styring, har været et meget centralt aspekt i de analyser af det moderne risikosamfund, som Beck har forfulgt fra 1980'erne og frem. Oprindeligt uddannet som arbejds sociolog har Beck fra begyndelsen fastholdt fokus på de strukturelle ændringer, som den moderne kapitalisme fremtvinger i arbejdsmarkedet og arbejdsliv. Særlig opmærksomhed har Beck rettet mod, hvorledes dette tager form af en tiltagende individualisering, vel at mærke en individualisering, der udvikler sig på baggrund af salget af arbejdskraften, og som ikke længere lader sig indordne under de traditionelle klasseforhold i den industrielle kapitalisme. "Hvorfor og hvordan slår klassesdannelsens dynamik om i en individualisering af sociale klasser?" spørger Beck (1986:131) og begrundet her sin tese om individualiseringen som et helt centralt begreb i analysen af det moderne in-

dustrisamfunds vej mod det "mere moderne":

Individualiserings-teoremet kan sammenfattes i følgende centrale tese: Udviklingen i de seneste to årtier i Tyskland (og givetvis også i de øvrige vestlige industrisamfund) kan ikke længere – ud fra hidtidige begreber – forstås som en immanent forandring af menneskes bevidsthed og situation; tværtimod må den – tilgiv mig det bastante ordvalg – forstås som begyndelsen på en *ny modus for samfundsmæssiggørelsen*, en art "formforvandling" eller "kategorial forandring" af forholdet mellem individ og samfund (Beck 1986:205).

Baggrunden for den nye individualisering er ifølge Beck, at de moderne industrisamfund over en relativ kort historisk periode har opnået en hidtil uset produktivitet, som igen har skabt rammer for den velfærdsstatslige fordelingspolitik, som i de fleste moderne industrisamfund har været ganske omfattende. Produktiviteten og omfordelingen har resulteret i, at der er skabt nye store områder for individuel udfoldelse – og det er kun marginalgrupper i de vestlige industrisamfund, der udsættes for egentlig nød og elendighed. Denne udvikling har samtidig forceret en række processer i samfundet, som har opløst traditionsbetingede bindinger, normer og sociale grupperinger, som tidligere fandtes i industrisamfundet. Denne opløsning har ramt de resterende før-kapitalistiske traditioner og sociale strukturer, som den tidlige industrielle kapitalisme endnu ikke havde opløst. Men den har også ramt de former for erfaringsdannelse, som var et resultat af den industrielle kapitalisme og dennes særlige organisering af produktionen i fabrikker (Vester 1972), først og fremmest klassebevidsthed og forskellige former for klasseorganisering, såsom fagforeninger, som nu udsættes for et konstant pres og krav om forandring og tenderer til at gå mod opløsning. Helt centrale forhold i struktureringen af hverdagslivet, som klassesærlige forhold, kønsroller, sociale relationer og normer samt familiestrukturer, undergår ifølge Beck radikale ændringer eller forandres så meget, at man ofte kan tale om at de opløses. Arbejdsmarkedet som i 100 år forudsatte og udviklede standardisering og ensartethed såsom ensliggørelse af kvalifikationer, af arbejdskontrakten, arbejdssted og arbejdstid gennem kollektive overenskomster, stiller nu nye og andre krav om mobilitet og fleksibilitet, om stadig fornyelse af kvalifikationer og kompetencer og om forandringsberedthed, som det tydeligt kan ses i den hastigt voksende faglitteratur om human ressource management. I denne proces bliver grænsen mellem arbejde og ikke-arbejde flydende, både i den enkelte persons liv, men også i den måde arbejdet organiseres samfundsmæssigt på (Beck 1986:225).

Kombinationen af en samfundsmæssig individualiseringsproces og et stadig mere fleksibelt og foranderligt arbejdsmarked betyder, at massearbejdsløshed bliver de ramtes lokale og private skæbne. Ud over materielt armod betyder det en personlig forvandling, hvor det der tidligere fremstod som

fremkaldt af ydre økonomiske og strukturelle vilkår på arbejdsmarkedet, nu transformeres til en personlig skyldfølelse, til oplevelsen af personligt nederlag og mangler. Beck fanger her i høj grad de sociale modsætninger og negative aspekter af de moderne individualiseringsprocesser. I 90'erne inddrager Beck mere og mere et globaliseringsperspektiv på den ene side, og nogen gange en lidt ensidig fokusering på udviklingen af en ny subjektivitet i det moderne samfund på den anden. Dette kommer eksempelvis tydeligt frem i bogen *The Normal Chaos of Love* (1995), hvor Beck og Beck-Gernsheim skriver:

Although it seems to be the same, however, it has a different and perhaps and not yet fully disclosed significance. One of its most important aspects is its mass character, the scope and systemic character of the current surge of individualization (8).

....[og]

As a result a new kind of social subjectivity has grown up in which private and political issues are intermingled and augmented. In this sense individualization does not mean individuation, but is a hybrid of consumer consciousness and self-confidence. This self-confidence, which can become life's elixir, flourishes on having to search for personal solutions, cope with uncertainties, acknowledge one's doubts, accept inconsistencies and deal with them with cheerful cynicism (42).

Beck og Beck-Gernsheim fremhæver her dobbeltheden i de muligheder og perspektiver, som individualisering og frihed giver, og den samtidige destruktive side af de strukturelle forandringer på arbejdsmarkedet, frembragt af grundlæggende forandringer i den globale risikoøkonomi. Det er denne proces, som undergraver eksisterende kvalifikationer og kompetencer hos de, der er i arbejde; som skaber arbejdsløshed og begrænser betydningen af eller helt opløser de sociale og faglige organisationer omkring lønarbejdet. I denne sammenhæng introducerer Beck et skræmmebillede med begrebet "brasilianisering"⁶ for fremtidens arbejdsmarked i Vesteuropa, et billede som han udvikler i bogen om det moderne arbejdsliv (Beck 2002:94f). Her beskrives et fremtidsscenario, hvor Vesteuropa kan se frem til et arbejdsmarked, der er fuldstændigt dereguleret med hensyn til lovgivning og aftalesystemer, uorganiseret i faglig forstand og uden velfærdsstatslige sikringsordninger. Dette er et risiko- eller trusselsbillede, som Beck fremmaner for alle, som på arbejdsmarkedet er bundet til de eksisterende kvalifikationsstrukturer og har en begrænset fysisk og faglig mobilitet.

For Beck er disse processer en konsekvens af vejen fra industriel kapitalisme til en kapitalistisk global modernitet. I forhold til Becks oprindelige tilgang til analysen af arbejdsliv i risikosamfundet ser vi en forskydning i ana-

lysen af de forandringer i arbejdet og arbejdsliv, som følger af udviklingen væk fra den industrielle kapitalismes produktionsprincipper hen imod nye perspektiver og muligheder, som toner frem. I diskussionen af overgangen fra industrisamfundet til "den reflektive modernitet"⁷ fremhæver Beck mere og mere de nye muligheder og perspektiver, som realiserbare muligheder for alle, der ikke er bundet til forældede kvalifikationsstrukturer og har mobilitet. Individualisering, frigørelse fra traditioner og overleverede normsæt, alt i alt fremvæksten af en ny, selvstændig subjektivitet får en alt mere fremtrædende plads i Becks analyser af det globale risikosamfund. Men selv om den analytiske optik er drejet mere over mod globalisering på den ene side og subjektivitet på den anden, er Beck stadig opmærksom på de modsætninger, som eksistensen som lønarbejder medfører eller tilbyder – uden tilknytning til arbejdsmarkedet udviskes det politiske medborgerskab i de vestlige demokratier (Beck 2002:39). Selvrealisering og andre aspekter af individualiseringen af subjektiviteten fremhæves som nye muligheder i den postindustrielle kapitalisme, men set i en samfundsmæssig sammenhæng er det stadig en meget modsætningsfyldt proces, der er helt afhængig af den højteknologiske og informationsbaserede produktions kapitalistiske organisering på globalt plan. Beck fremhæver, at partikulariseringen går hånd i hånd med nye krav om fleksibilitet og kompetencer samt en voksende social differentiering, der også tager form af social marginalisering og udstødning. Dette er ifølge Beck ikke alene et scenario for traditionelle industriarbejdsfunktioner af samlebåndstypen, men noget, der afhængig af den globale økonomis vækst, vil omfatte alle andre jobfunktioner i en global kapitalisme. "Brasilianiseringen" rammer ifølge Beck både akademikere og faglærte på arbejdsmarkedet i de vesteuropæiske lande, samtidig med at stadig større grupper defineres uden for arbejdsmarkedet og i realiteten dermed også uden for samfundet. Alternativet til en stadig national og især international polarisering, hvor den sociale eksistens som samfundsborger alene er afhængig af lønarbejde, ser Beck i indførelse af et system af borgerarbejde, som skal sikre en arbejdsmæssig tilknytning til samfundet og et eksistensgrundlag for alle. Beck er dog ganske upræcis med hensyn til at analysere, hvorledes et sådant fundamentalt andet grundlag for organisering af arbejde og arbejdsmarked kan gennemføres i en markedsøkonomisk organiseret global kapitalisme.

Sennett: Arbejdsliv og personlighed i klassesamfundet

Et noget andet fokus på de sociale relationer i arbejdslivet i den moderne kapitalismes arbejdsmarked finder vi hos Richard Sennett, som tematiserer dette i sine seneste bøger⁸. Sennetts tilgang har rod i en opfattelse af det moderne kapitalistiske samfund som et stadigt udtalt klassesamfund. Det betyder for Sennett, at den moderne globale kapitalismes skal forstås ud fra et klasseperspektiv, hvor usikkerheder og trusselsbilleder opleves på meget forskellig vis, både i forbindelse med de-kvalificering af oparbejdede kompetencer og

arbejdsløshed, men også gennem det stadigt stigende pres for fleksibilitet og konstant forandring. Disse forhold alle har rod i den fælles tvang til at sælge arbejdskraften. Sennett forfølger i sin analyse de forandringer, kapitalismen har gennemløbet de seneste 20-25 år i USA på den måde, at hans analyse fra 1998 i en vis forstand er en opfølgning på en tidligere analyse af klasseforholdenes betydning for, hvorledes det kapitalistiske arbejdsmarked sætter forskellige vilkår for individers arbejde og karriere. Dele af analysen fra 1972 (Sennett og Cobb 1972/1993) følger Sennett op i analysen fra 1998, hvor han ser på, hvad der er sket over perioden med nogle af de personer, der indgik i den første undersøgelse.

Ved at bygge sine analyser på enkelte case historier kan Sennett vise konkrete eksempler på, hvorledes vilkårene for reproduktionen eller privatlivet er underlagt de krav og forandringer i arbejdslivet, som griber ind i, omformer og vanskeliggør det sociale liv i forhold til det, som eksisterede tidligere. Herved kan han vise de mørke og destruktive sider af kapitalismens udvikling, tydeliggjort i bogen fra 1998, hvis originaltitel *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* langt mere end den danske titel *Det fleksible Menneske* udtrykker Sennetts tese om koblingen mellem forandringer i arbejdsliv og den personlige og sociale eksistens. Sennett indleder med at konstatere, at tiden, tidsopfattelsen eller tidsbegrebet i den nye kapitalisme grundlæggende har ændret karakter⁹. Den nye kapitalisme er en verdensmarkedsorienteret kapitalisme, der via den enorme finansielle kapitals mobilitet er fleksibel og omstillelig, og derfor stiller tilsvarende krav om fleksibilitet og mobilitet til arbejdskraften. Det betyder indgreb i form af fleksibilitet i arbejdstiden, ændringer af kvalifikationerne, krav om teamwork samt ændringer i forholdet mellem arbejde og fritid. Denne nye kapitalisme er for Sennett ikke noget kvalitativt andet, ikke en speciel post-industriell kapitalisme eller en ny økonomi, men "blot" en ny version af kapitalismen, som alene er ny i den forstand, at den globale, netværksorganiserede og fleksible produktion er under konstant omstilling og stiller helt nye krav til arbejdskraften. Den nye kapitalismes arbejdsorganisering kræver "korttidsarbejde, erfaring, fleksible institutioner og konstant risikotagning" (Sennett 1999:150).

Fleksibilitet og usikkerhed i arbejdslivet slår ifølge Sennett ind i individernes subjektivitet og griber dermed direkte ind i den enkelte persons karakterdannelse. Det sker først og fremmest gennem det forhold, at tid og sammenhæng brydes op og sættes sammen igen uden for den enkeltes kontrol, hvorved "... den nye kapitalisme har skabt en konflikt mellem karakter og erfaring, erfaringen med usammenhængende tid truer folks evne til at forme deres egen karakter i sammenhængende fortællinger" (Sennett 1999:30). Oparbejdet erfaring og erhvervede og indlærte kompetencer, rutiner, ansvarlighed, sikkerhed samt tillid baseret på personligt kendskab, får mindre og mindre betydning og erstattes af konstant omstillingsberedskab, fleksibilitet og gruppearbejde (teamwork):

Den nye orden mener ikke, at tidens gang, der er nødvendig for at oparbejde færdigheder, samtidig berettiger et menneske til status og rettigheder – værdi i materiel forstand. Den anskuer krav, som er baseret på tidens gang, som endnu et udtryk for det gamle bureaukratiske system, hvis anciennitetsregler lammede organisationer. Det nye system fokuserer på umiddelbare kvalifikationer og evner.

En fleksibel virksomhedspraksis hviler – ligesom den nuværende arbejdsmarkedspolitik i USA og Storbritannien – på den antagelse, at hurtig udskiftning af færdigheder og viden er det normale. I realiteten er afskedigelse af folk med "gamle" færdigheder historisk ofte sket langsomt. (...) Men som mange industrisociologer har bemærket, tager det lang tid for virksomhederne at fordøje de teknologier, de tager til sig (Sennett 1999:106).

Selvom de konkrete forandringer i kvalifikationskrav ikke sker med samme høje tempo som den begejstrede ibrugtagning af nye teknologier, så kryber frygten for jobbet ind overalt i den nye kapitalisme. Det bliver ikke kun et spørgsmål om ubrugelige kvalifikationer, men en usikkerhed, der kryber dybt ind i personernes indre liv. Erfaring og erhvervet indsigter mister sin hidtidige betydning og status til fordel for en konstant orientering mod nyt, mod et forandringsberedskab med det resultat, at den personlige ballast, som består af erfaringer, mere og mere fremstår som en byrde eller som en belastning hos den enkelte (1999:107). I dagens kapitalisme fremhæves det gang på gang, at gruppearbejde eller teamwork er nye vilkår eller udfordringer for lønarbejderen. Det skulle på en og samme måde både berige den enkelte lønarbejder og skabe en "synergi" i arbejdet, som virksomheden kan profitere af. Begejstringen for konstant forandring og gruppearbejde eller teamwork som løsning på problemerne i den moderne kapitalisme, ser Sennett ikke som en enkel udvej, tværtimod: "Teamwork er den arbejdsetik, som passer til en fleksibel politisk økonomi" (1999:109). Teamwork minimerer de personlige kompetencers betydning og fremhæver tidsfleksibiliteten samtidig med, at magt udøves uden tilsvarende klar og synlig autoritet. "Den leder som giver udtryk for, at vi alle er ofre for tid og sted er måske den mest listige figur i denne bog" (Sennett 1999:128).

Sammenfatning

Beck fokuserer i stigende grad sine analyser af modsætningerne i det moderne arbejdsliv på den positive side af kapitalismes opløsninger af traditioner og normer og dermed på de elementer i kapitalismen, som peger fremad. Hans diskussion af konsekvensen af de samfundsmæssige ændringer i risikosamfundet for individualiseringen, for den enkeltes arbejdsliv, livsudfoldelse og forventninger er præget af den hastigt voksende individualisering, som vi ifølge Beck kan observere. På trods af den usikkerhed, der er forbun-

det med den tiltagende individualisering, så rummer den i sig selv et vigtigt, progressivt eller fremadrettet element i moderniteten. Beck er opmærksom på de risici og trusler, som er rettet mod den individuelle eksistens, men ser den her skitserede udvikling som en proces med store perspektiver for en tiltagende myndiggørelse og selvstændig udvikling af individet – formidlet først og fremmest af forandringer i reproduktionen af sociale traditioner og normer (individualiseringen). At der bag denne tese ligger en antagelse om en fortsat eksistens af et velfærdssystem, bliver tydeligt i Becks analyse af massearbejdsløsheden i Europa og de konsekvenser, det på sigt kan få for sikringen af fagforeninger og et organiseret arbejdsmarked. Tesen om "brasilianiseringen" af arbejdsmarkedet (Beck 2002) bygger nok til en vis grad på tyske erfaringer, men kan gennem koblingen af den voksende usikkerhed på arbejdsmarkedet og en samtidig individualisering ses som generelt træk ved det moderne samfund. For Beck er denne individualisering ikke en fuldendelse af den klassiske borgerlige forestilling om frie individer, men fremkomsten af en ny individualitet, frembragt gennem frigørelsen af lønarbejderen fra nedgroede normer og traditioner. Her tolker Beck den positive side af moderne kapitalisme på samme måde som Marx formulerede det i *Det kommunistiske Manifest*, "Alt fast og solidt fordufter, alt helligt bliver klædt af, og menneskene bliver endelig tvunget til at se nøgternt på deres egen stilling i tilværelsen" (Marx 1848/2004). Den individualisering, som Beck påviser ved at fremhæve nedbrydelsen af traditioner og normer fra tidligere, rejser samtidig et spørgsmål om genese og fremkomst af nye normer og orienteringspunkter i den sociale verden. Andre steder er Beck meget opmærksom på kapitalismens destruktive kraft, også i en af sine senere bøger, hvor han advarer mod de katastrofer, som massearbejdsløshed medfører (Beck 2007:382). Når han analyserer arbejdslivet ses det tydeligt, at analysen hviler på implicite forudsætninger om eksistensen af en eller anden slags velfærdsstatlig sikring, der kan opfange den moderne kapitalismes mest destruktive kræfter. Dette ses i Becks forslag til løsning af modsætningen mellem den kapitalistiske produktionslogik og frembringelsen af overflødiggjorte arbejdere. Borgerarbejde og borgerløn, dvs. arbejde og "aflønning" uden for eller uafhængig af markedet, er Becks svar på, hvorledes samfundet fortsat kan hænge sammen, når der samtidig med individualiseringen og global mobilitet finder en omfattende udstødning fra arbejdsmarkedet sted, og hvor de faglige organisationers afmagt er blevet meget synlig.

Hvor Beck i sin analyse fastholder et mere optimistiske lys, så rummer Sennetts analyse af de scenarier, som præger udviklingen af en ny individualitet et andet og mere dystert billede. Her er hovedpointen et tiltagende fravær af enhver form for socialitet, et fravær som tager form af opløsning af subjektivitet og karakterdannelse, der ikke under de vilkår, den moderne kapitalisme frembringer, har nogen mulighed for at blive overvundet. Sennett forfølger i sine analyser systematisk de destruktive konsekvenser af den ændrede tids-

rytme og effektivitetskravet i den nye kapitalisme for den enkelte i arbejdslivet og dermed også for personlighedens udvikling samt for vilkårene for at organisere det private liv. Dette viser han med eksempler på, hvorledes arbejderens faglige kompetence og stolthed, det være sig som bager eller i mere intellektuelt arbejde, hele tiden undergraves, idet kompetencen og tilhørende kvalifikationer overflødiggøres og lønarbejderen sendes ud i uendelige omstillinger og arbejdsløshed. I analysen fra 1998 har Sennett i langt højere grad end Beck fastholdt en meget klar kritik af modsætningerne i den moderne kapitalisme og de iboende destruktive processer, den rummer. I en efterfølgende bog med titlen *Respect* diskuterer Sennett (2004) begrebet respekt for at undersøge, om det kan indgå i løsningen af de problemer, hans dystre analyse af kapitalismens udvikling har fremlagt. Blandt andet gennem sin personlig historie kan han belyse vigtigheden af, men også vanskelighederne ved, at etablere respekt i gensidige personlige relationer. Her viser Sennett også, at begrebet respekt kolliderer med statslige velfærdsreformers tilstræbte upersonlighed i relationerne til modtagere, som derfor reproducerer personernes afhængighed og manglende respekt og anerkendelse:

In society, attacking the evils of inequality cannot alone generate mutual respect. In society, and particular the welfare state, the nub of problem we face is how the strong can practice respect toward those destined to remain weak (2004:263).

Sennetts noget dystre og Becks lidt mere optimistiske analyse af vilkårene i det moderne arbejdsliv, fanget i eller af en globaliseret kapitalisme, rejser hver for sig en række spørgsmål, som går langt ud over Marx' analyser af arbejdskraft og arbejdsvilkår i Kapitalen. Det grundlæggende spørgsmål er så, om dette skal tolkes – som det ofte er blevet – som udtryk for, at Marx' oprindelige analyser måske var gyldige i samtiden, men i dag har mistet al gyldighed eller – som det er tesen her – at det er muligt at udbygge og nuancere de oprindelige Marxske teser med de historiske specificeringer og præciseringer, som ligger bag både Becks og Sennetts analyser. Altvater (2006) har analyseret den moderne kapitalisme i bogen med den sigende titel *Das Ende des Kapitalismus wie wir ihn kennen* og en pointe hos ham er, at denne moderne kapitalisme netop ikke på nogen måde udvikler sig lineært fremadskridende, men gennem krisefyldte forløb. Samtidig har den moderne kapitalisme magtet at antage nye og uventede former og kombinere disse med en samtidig og uhæmmet brug af alle kendte metoder til udbytning. En række nye tjenester og ikke-materielle aktiviteter er blevet stadig vigtigere i den nye kapitalisme, men det er ikke sådan, at disse fuldstændigt har fortrængt mere traditionelle former for lønarbejde og arbejdsorganisation – et blik uden for de dynamiske, urbane økonomier kan ikke undgå at gøre dette meget synligt. Hastig voksende industriel masseproduktion i Østasien, i store fabrikscentre i Indien og

Kina, i mindre fabrikker i særlige zoner i mindre lande, ikke at forglemme i Østeuropa, er en håndgribelig dokumentation for, at den kapitalistiske udviklingslogik ikke er entydig og lineær, men er, som Marx påpeger, en civiliserende destruktion.

Både Becks og Sennetts analyser viser, at det er nødvendigt at sammenligne en række meget forskellige former for arbejde og privatliv under begrebet lønarbejde. Den moderne kapitalisme præsenterer os for en mangfoldighed af arbejde og aktiviteter, der har det fælles, at de på arbejdsmarkedet formidles via vareformen. Disse tendenser til opløsning af lønarbejdet, som Beck og Sennett påpeger, og som også er i fokus i debatten om det immaterielle arbejde, stiller spørgsmål til det klassiske begreb om arbejdskraft. I næste afsnit tages denne diskussion op, ikke som udtryk for teorihistorisk nostalgi, men fordi det kritiske potentiale i Marx' kapitalismekritik vil svinde voldsomt ind i det øjeblik, det ikke er muligt at fastholde, at arbejdskraften produceres og reproduceres som en vare, dvs. med en tilhørende værdi.

Arbejde i den moderne kapitalisme

Marx indleder Kapitalen med at vise, at en vare består af en enhed af brugs- og bytteværdi, og vareformen formidler denne enhed. Varen arbejdskrafts bytteværdi er arbejdskraftens særlige brugsværdi, arbejderens evne til at kunne frembringe ny værdi og samtidig overføre værdi ved at bearbejde produktet i produktionsprocessen gennem brug af sine evner og færdigheder. Dette var for Marx den afgørende faktor i analysen af værdiskabelsen og det særlige ved den kapitalistiske produktionsmåde. Marx viste samtidig, at den reelle underlæggelse af arbejdet under kapitalen resulterer i udviklingen af en mere og mere differentieret og kompleks arbejdsdeling af det produktive, merværdiskabende arbejde, som samtidig indebærer en tiltagende videnskabeliggørelse af produktionen. Samme proces, der frembringer den stigende arbejdsdeling, udvider også kapitalforholdet til flere og flere områder i samfundet, og der sker hermed en generel udbredelse af lønarbejdet som organisationsform i forhold til alle former for arbejde, herunder alle former for tjenester (Marx 1974:114/68). Formelt fremstår alle som lønarbejdere, hvor arbejdskraften sælges som vare, og gennem arbejdslønnens form kommer alle relationer til arbejdet til at fremstå som tilsvarende ensliggjort eller lige – forskelle i arbejdsfunktioner udviskes og kun lønnens størrelse er forskellig.

På baggrund af resultaterne fra Beck og Sennetts analyser af vilkårene for arbejdslivet i den moderne kapitalisme, kan der stilles to centrale spørgsmål i forhold til diskussionen af om centrale forudsætninger i Marx' analyse stadig holdbare:

- Kan kapitalen stadig fastholde den direkte og indirekte kontrol over produktionsprocessen og dermed over arbejderne?
- Er der ved at ske en radikal opløsning af adskillelsen mellem arbejdsliv og reproduktion eller privatliv?

I forhold til den sidste problemstilling, forudsætningen om arbejderens frie rådighed over sin arbejdskraft uden for produktionen peger Sennett på, at den moderne kapitalisme på afgørende vis allerede har grebet dybt ind i det helt centrale forhold omkring af arbejderens rådighed over sin person i tiden uden for arbejdstiden, dvs. i reproduktionen eller fritiden. Dette sker på den måde, at fleksibilitet, hastigt ændrede krav (omstilling) og mobilitet eller med Sennetts ord, den nye tidsopfattelse, som den moderne kapitalisme påtvinger alle, antaster arbejderens fulde rådighed over sin reproduktive tid og derfor også begrænser muligheden for, at arbejdskraften kan reproducere sig igen og igen. Denne trussel mod reproduktionen har en ganske anden karakter end de begrænsninger, som rovdrift og nedslidning tidligere resulterede i, da den udviser den fundamentale forskel mellem arbejdstid og reproduktiv tid. Becks analyse peger nogenlunde i samme retning ved at fremhæve, at den individualisering, der opløser de sociale normer og bånd, som hidtil har været en del af den generationsvise socialisering til lønarbejde, også skaber et modsætningsfyldt arbejdsliv, som undergraver personens integritet og selvstændighed.

Men også forholdene i produktionen, i arbejdslivet, har ændret sig. Traditionelt har den fysiske eller materielle produktionsproces været organiseret af kapitalen i ganske faste, fysiske og organisatoriske rammer, i fabrikken eller storindustrien, som igen har dannet forbilleder for organiseringen af arbejdet i alle andre sammenhænge, hvad den omfattende brug af begreber som Taylorisme og fordisme i organisationslitteraturen vidner om. Beck og Sennett peger på, at den fælles fysiske og organisatoriske lokalisering af arbejdet – bestemt af den faste kapital – er under opløsning i en økonomi, hvor mere og mere arbejde kan organiseres ret frit og fleksibelt i forhold til fysiske og geografiske rammer. Den relative uafhængighed i arbejdsfunktionen betyder en vækst i individualiseret og virtuelt arbejde og kan medføre at den tidligere af kapitalen strukturelt frembragte fælles arbejdsorganisation og fælles ramme for dannelse af erfaring (klassebevidsthed) nu mere og mere erstattes af løse, virtuelle og foranderlige former for arbejdsorganisering. Det betyder for arbejdere, som udfører en større eller mindre del af deres arbejde fjernt fra den direkte kontrol og opsigt fra en arbejdsgiver, at kontrollen undergår en forvandling og tager form af langt mere indirekte og uigennemskuelige former for kontrol, som ved brug af en række styrings- og ledelsesteknologier søges internaliseres i personen. Sennett viser, hvorledes skellet mellem arbejde og fritid bliver mere og mere uklart eller nærmest opløses. Der er på ingen måde tale om en ligestilling, således at fritid og arbejde gensidig afbalanceres, der er tværtimod tale om, at arbejdstiden mere og mere griber ind over fritiden eller udtrykt værditeoretisk, at lønarbejderens eksistens i cirkulationsfæren, hvor arbejdskraften skal reproducere, indskrænkes på en anden og mere usynlig måde, end som vi kender det fra den klassiske kamp om arbejdsdagens længde. Arbejdet bliver mere og mere menings- og identitetsbærende, og ul-

timativt identificerer lønarbejderen sig fuldt og helt med arbejdet, virksomheden, med kapitalen, også i fritiden. Men i samme proces sker der samtidig en voldsom polarisering på arbejdsmarkedet, både lokalt og globalt. Becks analyse peger på, at den proces, der er godt i gang med at udviske skellet mellem arbejde og fritid, følges af en modsat rettet brutal arbejdsdeling, hvor automatisering, dequalificering af arbejdet, lange arbejdstider og usikre ansættelsesforhold bliver vilkårene for en anden og voksende del af arbejdsstyrken. Her udviskes skellet mellem arbejde og fritid på den måde, at der enten er der alt for meget fritid på grund af arbejdsløshed, eller også rækker fritiden næppe til at reproducere arbejdskraften på grund af hårdt arbejde og lange arbejdstider. Sennett illustrerer det med historien om den teknologiske forandring i bagerarbejdet mellem de interviews, han gennemførte i 1972 og i 1998. De tidligere fagligt stolte arbejdere har oplevet at blive dequalificerede og er nu arbejdsløse eller ansat til ufaglært maskinbetjening.

Både Beck og Sennett ser ganske kritisk på lønarbejderens stigende, men modsætningsfyldte selvstændighed i den moderne kapitalisme, en selvstændighed, som nu får en ganske anden karakter end den frihed for slaveri og anden personlig afhængighed, som den industrielle kapitalisme bragte med sig for lønarbejderen. Det afgørende spørgsmål er, om den nye selvstændighed har en sådan karakter, at den truer med at undergrave sine egne forudsætninger, arbejderens frihed i reproduktionen af arbejdskraften. Et af de forhold, der tidligere modvirkede dette, var den tilskyndelse til dannelse af fagforeninger, som Marx så som det vigtigste redskab for arbejderne til at tilkæmpe sig en arbejdsløn, der svarer til reproduktionsomkostningerne (Marx 1974: 169/119, Hansson 1975). Dette gør sig gældende med langt mindre styrke i de nye områder i økonomien med meget individualiseret arbejde. Konkurrencen foregår ikke blot i forhold til kapitalen, men også i høj grad mellem de enkelte arbejdere i disse sektorer, og en større og større spredning af lønnen bliver resultatet. Der er ikke længere samme ydre strukturelle forhold i produktionsprocessen, der kan betinge samarbejde, og intet fælles indhold i arbejdsopgaverne, ingen fælles erfaringsbasis og dermed intet grundlag for praktisk samarbejde (Sennett 1998).

I den kapitalisme, som vi er omgivet af, har stort set alle produkter og tjenester fået varens form. De personlige tjenester, som Marx betragtede som en rest fra tidligere produktionsmåder, eller med hans ord; "...de fleste af disse arbejder – betragtet fra deres forside – [er] næppe subsumeret formelt under kapitalen, men tilhører overgangsformerne" (Marx 1974:117/70), er i dagens kapitalisme blevet en voksende industri og dette gælder også i stort omfang de professionelle, immaterielle produkter, såsom vidensarbejde. Hvor produktet i Marx' klassiske analyse kan værdibestemmes ud fra den gennemsnitlige samfundsmæssige arbejdstid, der medgår til dets reproduktion, så er dette ikke altid umiddelbart tilfældet for alle disse nye former for immaterielle produkter. Serviceopgaver og immaterielt arbejde har ofte ikke

på samme måde i deres produktionsproces en bagvedliggende regulering i form af en ensartet og samfundsmæssig standardiseret produktion, og deres arbejdskrafts pris bliver således i et betydeligt omfang mere ubestemmelig eller ikke gennemskuelig.

Om og i hvilket omfang de "nye" former for lønarbejde undergraver arbejderens individuelle personlighed og selvstændighed i produktionen og i reproduktionen i den moderne kapitalisme er temaet for det afsluttende afsnit, der forsøger at reformulere nogle af de problemer, som den Marxske økonomikritik står overfor, hvis denne skal kunne fastholde sin grundlæggende kritik af dagens kapitalisme.

En værditeoretisk kritik af det moderne arbejdsliv

Som eksempel på det modsætningsfyldte i kapitalismens civiliserende indflydelse fremhæver Marx gentagne gange, at den selvkontrol og beherskelse, som lønarbejderen må lære sig for at være lønarbejder med ansvar for sin egen reproduktion, i modsætning til slavens uselvstændighed og afhængighed, samtidig indebærer skabelsen af nye lænker, i form af lønarbejdet:

Den frie arbejder må derimod selv opretholde forholdet, da hans egen og familiens eksistens afhænger af, at han vedvarende fornyer salget af sin arbejdsevne til kapitalisten (Marx 1974:104/58).

Marx så denne proces, der løsner lønarbejderens tidligere personlige afhængighed som tyende, fæstebonde eller slave, og som bidrog til at opbygge en selvstændig personlighed hos lønarbejderen, som en del af kapitalismens civiliserende funktion og som et fundament til et nyt samfunds selvorganiserende aktiviteter. Både Beck og Sennett har i deres analyser vist, at den moderne kapitalisme har udviklet sig meget modsætningsfyldt og nu er ved at kaste lønarbejderen ud i konstante situationer af ubestemthed og usikkerhed, som omfatter både sociale normer i arbejdslivet, den enkelte lønarbejders personlighed og afhængighed af personlige kompetencer og evner, samt adskillelsen mellem arbejde og privatliv. Opløsningen af denne adskillelse antaster fundamentet i lønarbejderens reproduktion, der må foregå udenfor og uafhængig af kapitalens kontrol, i cirkulations sfæren, hvis lønarbejderen skal reproducere sig som "lige og frie" borgere.

I den moderne kapitalisme har vi i de seneste årtier set en voldsom udvikling af kommercialisering af teknisk og videnskabelig viden. Det betyder, at den arbejdskraft, der besidder en viden og kompetence og kan fremstille sådanne produkter, får en stadig større økonomisk betydning og er blevet et stadigt vigtigere element i den økonomiske vækst, som bl.a. afspejler sig i internationale konflikter om ejendomsret til de immaterielle produkter. De immaterielle produkter er imidlertid ganske komplicerede at håndtere og ikke mindst regulere, både juridisk og i forhold til de processer, der er forbundet

med salg af arbejdskraft og sikring af ejendomsret i salgssammenhæng. Vi har i dagens kapitalisme en situation, hvor den klassiske model hos Marx, som forudsætter, at kapitalen fuld og helt har kontrol over den arbejdskraft, der købes, næppe er fuldstændig dækkende. Dette gælder i hvert fald, hvis vi forstår kontrol på den måde, som den hidtil har været udført og håndhævet på, og som vi nu ser problematiseret i form af den hastige fremvækst i en række nye styrings- og kontrolteknologier, fra kontraktledelse til selvledelse. Når kapitalens herredømme ikke fuldt og helt kan gennemføres på traditionel vis på en række områder, blandt andet de immaterielt prægede produktionsområder, skyldes det i høj grad, at der i sådanne processer ikke er tale om, at den faste, konstante kapital, maskinsystemerne, fuldt og helt kan overtage og underlægge det levende arbejde under sig. Fra et fra et værditeoretisk standpunkt er det et vanskeligt problem. Kan disse produkter og processer alle reguleres af de kapitalistiske markedsprocesser, eller er der elementer heri som unddrager sig vareformen og dermed lægger op til andre former for organisering og andre former for arbejde end lønarbejde i form for lønarbejde, vi kender, dvs. kapitalistisk organiseret lønarbejde? I de to citater, der indledte denne artikel ses, at dette var en problemstilling, som Marx arbejdede med uden at have nået en afklaring. I eksemplet med skolelæreren henviser Marx til, at kapitalen blot underlægger sig produkter, der er frembragt af en ikke-kapitalistisk produktionsproces, men han kommer ikke nærmere ind på, om kapitalen forskelsløst kan underlægge sig denne form for produktion. Det andet citat fremhæver, at produktionen i den moderne kapitalisme er så kompleks, at det er vanskeligt at udpege de enkelte arbejders bidrag til værdiproduktionen. Samtidig træder et yderligere forhold frem, nemlig at i mange dele af den immaterielle eller kun momentvis materielle produktion forsvinder produktionsprocessens strukturerende og disciplinerende funktion. Produktionen får, måske på et højere niveau, igen håndværkspræg, afhængig af den enkelte arbejders unikke kompetencer, som realiseres i unikke produkter. Hvordan kan en værdibestemmelse af arbejdskraften fungere under disse betingelser? Og hvad er konsekvensen, hvis arbejdskraftens værdi ikke længere har en samfundsmæssig bestemmelse bag sig?

For over 150 år siden undersøgte Marx i Kapitalen overgangen fra den håndværksbaserede produktion, hvor den enkelte arbejder selvstændigt og er en virtuos på sit specielle område, over den voksende Kooperation til manufaktur og storindustri med standardiseringer, arbejdsdeling og opdeling i ensartede arbejdsfunktioner. Kapitalens klager over udisciplinerede arbejdere i datidens manufakturperioden afløstes af storindustriens organiserede og disciplinerede produktionsproces. Vil vi se dette gentage sig i forhold til immaterielt og servicearbejde? Er der tale om en parallel til overgangen fra håndværk til storindustri, vi kan se vokse frem i dagens kapitalisme, hvor der alle steder sættes flere og flere kræfter ind på brug af standardiseringer, certificeringer, målinger og andre systemer, som i arbejdsorganisationer kan

bruges til at synliggøre, ensrette og regulere disse nye vanskeligt styrbare former for arbejdsfunktioner som videns- og servicearbejdet? Hensigten er at gøre disse arbejdsfunktioner tilgængelige for kapitalens styring og ledelse på samme måde, som taylorismens scientific management, ved at bruge en radikal måling og reorganisering af arbejdsprocesserne, fik undergravet selvstændigheden hos de fagligt stolte og selvstændige maskin- og værktøjsmagerarbejdere omkring forrige århundredeskifte. Sennett diskuterer i sin seneste bog (2008), hvad det betyder at lave et godt kvalificeret arbejde i sig selv, at frembringe en brugsværdi, som en håndværksmester eller fra hans egen biografi, en musiker, og hvorledes værdsættelsen af dette i sig selv er blevet undergravet af den kapitalistiske produktionslogik. For Sennett er det spørgsmålet om, hvordan anerkendelse af forskellighed i kompetencer og færdigheder er en forudsætning for skabe gensidig respekt i samfundet, et forhold som konsekvent undergraves af de kapitalistiske processer, som fremmer ensliggørelse, de-kvalificering og automatisering.

Et andet afgørende spørgsmål, som en værditeoretisk analyse af den moderne kapitalisme skal stille, vedrører reproduktionen af arbejdskraften. Hvad er konsekvenserne på længere sigt af, at den moderne kapitalisme måske er ved at kannibalisere sit eget eksistensgrundlag gennem udbredelsen af en ny tidslogik, der griber langt ind i eller måske direkte opløser den reproduktive tid, som Sennett så overbevisende viser det? Møder vi her endnu en af de skranker, som kapitalen selv vil kunne overvinde? Hvor kapitalens ulvehunger efter merarbejde var drivkraften i den industrielle kapitalismes kannibalistiske forbrug af arbejdskraften gennem fysisk nedslidning og destruktion ved arbejdsløshed, så er det eksempelvis Sennetts pointe, at den nye kapitalismes kannibalisering er internaliseret i lønarbejderen og er ved at blive en del af personligheden.

Giver den forudgående analyse så grundlag for at besvare det rejste spørgsmål om, hvorvidt Marx' kapitalismekritik stadig er relevant og brugbar som udgangspunkt for en kritisk analyse af vilkårene for det moderne arbejdsliv? I forhold til de to kritiske analyser af arbejdslivet i den globale kapitalisme, som er anvendt i denne artikel, har det gennem brug af værditeoretiske begreber, først og fremmest arbejdskraftens vareform og værdi, været muligt at sætte resultaterne ind i en større sammenhæng. Det peger på fremkomsten af nogle afgørende centrale modsætninger i den moderne kapitalismes udvikling. Der er næppe et entydigt svar på, hvor langt vi kan bruge Marx' teoretiske apparat. I denne artikel har de Marxske nøglebegreber vare- og værdiform været anvendt til at fastholde et fokus i analysen af arbejdskraften i produktion såvel som reproduktion. Det resulterer ikke i prognoser for den fremtidige udvikling, men i påvisninger af, at en række af de forhold, der har været iagttaget, har rod i strukturelle forhold i det kapitalistiske samfund. Det teoretiske apparat kan således bruges til at fastholde en systematisk kritik af de sociale vilkår, således at vi kan undgå at se kapitalismen som en lineær og fremad-

skridende udviklingsproces, også i de perioder der ikke er præget af kriser.

Det har næppe været intentionen hos Marx, at hans kapitalismekritik skulle kunne give svar på alle spørgsmål i dagens komplekse kapitalisme. Men den kan bruges til at fastholde de helt afgørende kritiske og centrale spørgsmål. Måske er det immaterielle arbejde ved at undergrave grundlaget for kapitalismen i nogle sammenhænge, hvor koblingen mellem arbejdets brugs- og bytteværdi er opløst. Men derfra til at slutte, at kapitalen i sin udviklingslogik selv vil frembringe vilkårene for sin undergang, er et meget optimistisk standpunkt, som Marx i sine økonomikritiske analyser næppe kan tages til indtægt for. Kapitalen har udviklet sin samfundsmæssige dominans på andre måder end i det direkte herredømme over lønarbejdet, nemlig gennem udbredelsen af de relationsformer, som dominerer alle områder i det kapitalistiske samfund, vare- og værdiformslogikken. Som Sennett meget malende beskriver det, er disse former trængt dybt ind i lønarbejderens person og private liv. I dagens verden har kapitalherredømmet ikke kun en materiel eksistens i selve produktionsprocessen, men sætter også sin vareformslogik igennem uden for produktionen, i den private reproduktion.

Noter

1. *Kapitalen* 1970 1.1: 128/49. Sidehenvisninger til den danske oversættelse af *Kapitalen* og af *Resultater* følges af "/" med angivelse af sidetal i de tyske originaltekster, henholdsvis *Das Kapital*, MEW Bd. 23 og *Resultate*.
2. Se eksempelvis Nonaka og Konno 1998.
3. I den omfattende litteratur kan der henvises til Organization Science 1991, Special Issue, East-erby-Smith og Lyles, ed. 2003 og Dierkes ed. 2001.
4. Der vil især blive henvist til Becks arbejdsmarkedsanalyse fra 1999, *Schöne neue Arbeitswelt: Vision Weltbürgerschaft*, som kom i dansk udgave i 2002 og Sennetts fra 1998 *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. Kom i dansk udgave i 1999. Andre af deres arbejder vil dog også blive inddraget.
5. Beck forfølger samtidig et spor, som går tilbage til hans arbejder i 80'erne, nemlig at de selvsamme forandringsprocesser er en udfordring til sociologiens måde at forstå og forholde sig til omverdenen – en udfordring som sociologien ifølge Beck ikke har magtet at tage op. Dette kan ses i den omfattende analyse af sociologiens samfundsanvendelse i Ulrich Beck & Wolfgang Bonss (1984).
6. Beck beskriver i malende vendinger det kaotiske arbejdsmarked, vi kan finde i de store byer i den tredje verden som i Brasilien, hvor arbejde handler om blot at sikre sig dagen og vejen, og hvor faglig organisering er enten ukendt eller livsfarligt, og hvor der ikke findes nogen form for velfærdssystemer.
7. Se nærmere i Beck, Bonss, Lau & Christoph 2001.
8. Det drejer sig især om Sennetts to bøger fra 1998 og 2003.
9. Dette fremhæves også af Altvater og Manhoff (1996) i en mere makroøkonomisk analyse, især i kapitlet "Die neue Ökonomie der Zeit", s. 351-357.

Litteratur

- Altvater, Elmar & Birgit Mahnkopf 1996: *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Altvater, Elmar 2005: *Das Ende des Kapitalismus, wie wir ihn kennen*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Beck, Ulrich & Wolfgang Bonss 1984: "Soziologie und Modernisierung. Zur Ortsbestimmung der Verwendungsforschung", *Soziale Welt* 35:381-406.
- Beck, Ulrich 1986: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim 1995: *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich 1997: *Risikosamfundet*. København: Hans Reitzel.
- Beck, Ulrich 2000: *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich 2002: *Fagre nye arbejdsverden*. København: Hans Reitzel.
- Beck, Ulrich, Wolfgang Bonss, Lau, & Christoph 2001: "Theorie reflexiver Modernisierung – Fragestellungen, Hypothesen, Forschungsprogramme" in Ulrich Beck & Wolfgang Bonss (eds.): *Die Modernisierung der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich 2007: *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach verlorenen Sicherheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Dierkes, Meinolf & et al. (eds.) 2001: *Handbook of Organizational Learning and Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Easterby-Smith, Mark and Lyles, Marjorie A. 2003: *The Blackwell Handbook of Organizational Learning and Knowledge Management*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Hansson, Finn 1975: *Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik*. København: Kurasje.
- Hayek, F. A. 1945: "The Use of Knowledge in Society", *The American Economic Review*, 35, no. 4:520-530.
- Marx, Karl 1970: *Kapitalen. 1-3. bog. Kritik af den politiske økonomi*. København: Rhodos.
- Marx, Karl 1974: *Resultater af den umiddelbare Produktionsproces*. Aarhus: Modtryk.
- Marx, Karl 1979: *Werke. bd. 23. Das Kapital. Bd. 1. Unveränderte Nachdruck*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx, Karl og Engels, Friedrich 2004: *Det kommunistiske manifest: Den tyske ideologi*. København: Det lille Forlag.
- Nonaka, I. and Konno, N. 1998: "The Concept of "Ba": Building a foundation for Knowledge Creation", *California Management Review*, 40, no. 3:40-54.
- Organization Science 1991, 2, no.1: Special Issue: Organizational Learning: Papers in Honor of and by James G. March.
- Sennett, Richard & Jonathan Cobb 1993: *The Hidden Injuries of Class*. New York: W.W. Norton & Company.
- Sennett, Richard 1998: *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W. W. Norton.
- Sennett, Richard 1999: *Det fleksible menneske*. Århus: Hovedland.

Sennett, Richard 2004: *Respect. The formation of Character in a World of Inequality*. London: Penguin Books.

Sennett, Richard 2008: *The craftsman*. London: Allen Lane.

Vester, Michael 1972: *Die Entstehung antikapitalistischer Theorie und Praxis in England 1792-1848*. 2. unveränderte Aufl. New York: Europäische Verlagsanstalt.